

CENTRALNA BANKA
CRNE GORE

**PREPORUKE VLADI CRNE GORE
ZA EKONOMSKU POLITIKU U 2021. GODINI**

Podgorica, decembar 2020.

UVODNE NAPOMENE

Centralna banka već duži niz godina daje preporuke Vladi za vođenje ekonomske politike, u skladu sa Zakonom o Centralnoj banci Crne Gore. Ova, 2021. godina će biti vanredna godina sa brojnim izazovima, usljed snažnog uticaja razvoja pandemije COVID-19 i velikog broja zdravstvenih, socijalnih i ekonomskih mjera donijetih sa ciljem očuvanja zdravlja i socio-ekonomskog statusa stanovništva i privrede. Opredjeljenje Centralne banke je da se ovog puta daju preporuke koje su ključne u kriznim uslovima pandemije, kao i mjere čiju primjenu ne treba odlagati, zbog potencijalnih dugoročnih negativnih efekata. Sve preporuke koje smo dali prethodnih godina, a nijesu implementirane, i dalje su validne, s tim što preporučujemo da se prioritet da onim preporukama koje će ublažiti posljedice izazvane pandemijom COVID-19.

Epidemija korona virusa je ozbiljno uzdrmala crnogorsku ekonomiju i dodatno produbila već postojeće ranjivosti. Virus je tu i ostaće tu još neko vrijeme uprkos razvoju vakcine. Crna Gora se nalazi u grupi zemalja koje su najteže pogođene pandemijom, prije svega zbog niskog stepena diverzifikovanosti djelatnosti i visokog stepena zavisnosti od turizma kao i činjenice da se privredni rast u veoma maloj mjeri oslanja na inovativnu i kreativnu industriju. Svi postojeći rizici su uvećani i imaju rastući smjer. Pandemija je uticala na značajan pad BDP-a koji će u ovoj godini biti oko 17%¹, značajan rast stope nezaposlenosti, pad aktivnosti u većini sektora, zatvaranje jednog broja preduzeća, povećane troškove i otežano funkcionisanje zdravstvenog sistema.

Kriza je najviše pogodila javne finansije koje su imale visok stepen ranjivosti iz prethodnog perioda. Ona je, sa jedne strane, uticala na značajan pad javnih prihoda kao rezultat smanjenja poreske osnovice usljed smanjenog nivoa aktivnosti, a sa druge strane, na rast javnih rashoda zbog povećane potrebe intervencije. Kao rezultat ovoga, došlo je do dodatnog rasta javnog duga koji će na kraju godine biti preko 90% BDP-a. Iz navedenih razloga, Crna Gora je ušla u krizu javnog duga, najtežu od hiperinflacije iz 1993. godine. Stoga, fiskalna politika u 2021. godini treba da bude usmjerena na odabrane prioritete saniranja posljedica pandemije, dok nastavak strateškog investiranja treba da bude isključivo kroz programe međunarodnih grantova ili kroz ugovaranje „mekih“ kredita od međunarodnih institucija.

Bankarski sistem je sačuvao stabilnost i dao je značajan doprinos očuvanju realnog sektora. Kroz intenzivnu komunikaciju s bankama i međunarodnim finansijskim institucijama, CBCG je implementirala značajne aktivnosti koje su očuvale likvidnost u sistemu. Implementacija mandatornog moratorijuma na otplatu obaveza po odobrenim kreditima, samo tokom marta, aprila i maja uticala je na povećanje likvidnosti fizičkih i pravnih lica za preko 150 miliona eura. Pored toga, smanjenje stope obavezne rezerve za dva procentna poena povećalo je likvidnost bankarskog sektora za 70 miliona eura, što je imalo za rezultat povećanje njihovog kreditnog potencijala. Banke su tokom devet mjeseci 2020. godine bile adekvatna podrška sistemu i odobrile su 33.154 nova kredita za 29.784 klijenta, u ukupnom iznosu od 620,2 miliona eura. Takođe, sa ciljem ublažavanja negativnog efekta izazvanog krizom, klijenti su nastavili da koriste mogućnosti moratorijuma i na kraju septembra se u ovoj kategoriji nalazi još 131 milion eura.

¹ Imajući u vidu visok stepen neizvjesnosti, nedostupnost velikog broja podataka, kao i odsustvo ranijih iskustava ove vrste, ovu projekciju treba prihvatiti vrlo uslovno.

Također, odlukama Centralne banke relaksirani su uslovi za restrukturiranje kredita, uz tretman navedenih kredita kao novoodobrenih. Do kraja septembra, po ovom osnovu, restrukturirano je 134 miliona eura kredita. I pored dobre likvidnosti bankarskog sektora, CBCG je osigurala repo kreditnu liniju od Banke za međunarodna poravnanja (BIS) u iznosu od 100 miliona eura, kao i od Evropske centralne banke (ECB) u iznosu od 250 miliona eura. Ta sredstva bi se koristila za podršku likvidnosti banaka u slučaju nepredviđenih okolnosti. Dodatno, sve u cilju snaženja solventnosti i likvidnosti, privremenim mjerama zabranjena je isplata dividende akcionarima, dok je naknada koju banke plaćaju u slučaju korišćenja obavezne rezerve, za potrebe likvidnosti umanjena za 50%. Pored navedenog, inicirane su nove mjere kojima se fizičkim licima omogućava odobravanje moratorijuma ako im je prestao radni odnos kao posljedica negativnog uticaja pandemije, odnosno omogućava im se odobrenje promjene plana otplate produženjem roka otplate kredita, ako im je smanjena zarada za najmanje 10%.

I pored svih preduzetih mjera, u narednom periodu realno je očekivati određeni rast loših kredita, kao rezultat teškoća sa kojima se suočava realni sektor. Međutim, ne treba očekivati ugrožavanje finansijske stabilnosti, jer je bankarski sistem likvidan i solventan.

Na strani pozitivnih indikatora možemo navesti povećanje nivoa neto priliva stranih direktnih investicija, koje će biti vrlo značajne u periodu oporavka. Očekuje se i da će biti niži nivo deficita tekućeg računa platnog bilansa u odnosu na prethodnu godinu, ali to nije rezultat unaprijeđene konkurentnosti, već smanjenog nivoa aktivnosti i ukupne tražnje. Inflacija je također niska, ali niska inflacija je pratilac recesionog ambijenta.

Kada je u pitanju sljedeća godina, neizvjesnost je i dalje visoka, prije svega, nije poznato koliko će pandemija dugo trajati, ali po svemu sudeći, ona će trajati sigurno tokom prve polovine naredne godine, a vjerovatno i duže. Ipak, realno je očekivati da će u sljedećoj godini biti ostvaren rast BDP-a. Procjene² ukazuju da bi se on mogao kretati u rasponu od 5% do 6,9%. Međutim, treba navesti da će ovaj rast, prije svega, biti rezultat niske osnovice iz 2020. godine i da će nivo BDP-a na kraju 2021. godine biti i dalje značajno niži od nivoa BDP-a iz 2019. godine. To znači da će svi izazovi sa kojima se suočavamo u ovoj godini biti prisutni i u narednoj, ali situacija može biti teža, zbog smanjenih ili potrošenih rezervi kod ekonomskih subjekata, kao i zbog smanjene mogućnosti podrške iz budžeta.

2

Institucije	Projekcija BDP-a za 2021. godinu
Međunarodni monetarni fond (od 13. oktobra)	5,5%
Svjetska banka (od 7. oktobra)	6,9% (4,8% scenario nižeg rasta)
Bečki institut (od 6. maja)	5%
Evropska komisija (sa sastanka 13. oktobra, nepublikovano)	6,6% (4,4% je posljednja objavljena u maju)

1. PREPORUKE U OBLASTI FISKALNE POLITIKE

Kada je u pitanju fiskalna politika, ključna preporuka je da se hitno pripremi program fiskalne konsolidacije. Empirijska iskustva ukazuju da su uspješni programi fiskalne konsolidacije koji su bili dominantno bazirani na povećanju javnih prihoda, bili uspješni samo u slučaju da je postojalo nisko učešće poreza u BDP-u i prostor za njihovo povećanje, što nije slučaj u Crnoj Gori. Imajući u vidu pouke iz uspješnih primjera fiskalne konsolidacije, program treba da bude dominantno fokusiran na rashodnu stranu. Naravno, to ne znači da treba ignorisati prihodnu stranu budžeta, ali njeno poboljšanje ne treba realizovati kroz povećanje poreza, već kroz bolju naplatu i smanjenje poreskog duga iz prethodnog perioda.

U cilju nastavka procesa konsolidacije budžeta i postizanja fiskalne stabilnosti, potrebno je:

- Za jačanje dugoročne održivosti javnih finansija u uslovima pandemije, što prije uraditi novu Fiskalnu strategiju, u skladu sa Zakonom o budžetu i fiskalnoj odgovornosti, koja će biti krovni dokument za kreiranje smjernica fiskalne politike za naredni period;
- Novim Planom mjera za sanaciju deficita i smanjenja javnog duga za naredni period poseban akcenat dati na mjere koje se odnose na smanjenje rashoda sa visokim učešćem u ukupnim troškovima (bruto zarade, neproduktivna potrošnja i sl.) i naplatu poreskog duga. Takođe, razmotriti mjere iz prethodnog perioda ukoliko one doprinose smanjenju fiskalnih rizika;
- Kreirati i implementirati srednjoročni budžetski okvir, u cilju unapređenja troškovne efikasnosti, sa više obavezujućih srednjoročnih ograničenja rashoda (uvoditi limite potrošnje), uključujući i opšte ograničenje izdataka, kao i obavezu da se usklade i opravdaju sve eventualne promjene rashoda;
- Ubrzati aktivnosti na osnivanju Fiskalnog savjeta kao nezavisnog tijela za fiskalni nadzor;
- Hitno obezbijediti sredstva za isplatu emisije euroobveznica koje dospijevaju u martu sljedeće godine, kako njihovo neizmirenje ne bi dovelo do krize javnih finansija sa decenijskim negativnim posljedicama po Crnu Goru. U tom pravcu, ispitati mogućnosti tržišta za njihovo pokriće, s obzirom da je pitanje da li je moguća nova uspješna emisija euroobveznica zbog neizvjesnosti kako će finansijska tržišta percipirati rizičnost Crne Gore;
- Razmotriti potencijalni ulazak u aranžman sa MMF-om, ukoliko svi drugi modaliteti nalaženja sredstava ne daju rezultat, u cilju povećanja kredibiliteta, obezbjeđivanja finansijskih sredstava i ekspertske savjeta za sprovođenje fiskalne konsolidacije;
- Pokrenuti inicijativu kod povjerilaca za restrukturiranje djelova javnog duga, kao mehanizama, pored refinansiranja, za obezbjeđenje njegove dugoročne održivosti u kontekstu očekivanog trajanja pandemije COVID-19, ograničenog ekonomskog rasta, smanjenja budžetskih prihoda i očekivano otežanih uslova zaduživanja na međunarodnom tržištu;
- Kreirati fiskalna pravila, koja će izbjeći procikličnost i obezbijediti konzistentnost u implementaciji, odnosno izvršiti reviziju postojećih;
- Radi očuvanja fiskalne održivosti, uzdržavanje od daljeg planiranja i kreiranja novih velikih kapitalnih rashoda u budžetu za potrebe finansiranja javnih investicija, sve dok rizik po održivost javnog duga ne bude smanjen, a stanje javnih finansija značajno unaprijeđeno. Takođe, za nastavak izgradnje preostalih dionica auto-puta razmotriti sve

modele finansiranja bez tereta po javni dug. U tom pravcu pokrenuti regionalnu inicijativu prema EU da se infrastruktura u Jugoistočnoj Evropi (SEE) gradi najvećim dijelom kao donacija EU radi podsticanja regionalnog razvoja i konvergencije ka EU;

- Unaprijediti fiskalno upravljanje i upravljanje kapitalnim investicijama, kroz jačanje nadzora kapitalnih izdataka, naročito investicionih planova (cost-benefit analiza), a sve u cilju efikasnijeg korišćenja budžetskih sredstava;
- Sprovesti restriktivnu politiku odobravanja novih garancija, a u slučaju njihovog odobravanja obezbijediti ih adekvatnim kolateralom;
- Imajući u vidu visok stepen neizvjesnosti, formirati značajan iznos fiskalne rezerve, u slučaju materijalizacije pojedinih rizika koji mogu uzrokovati dodatne rashode (aktiviranje garancija, pogoršanje ekonomske situacije i dr.);
- Poboljšati proces planiranja i izvršenja budžeta i procjene neizmirenih obaveza, kako bi se spriječilo njihovo akumuliranje, a naročito obezbijediti efikasnije planiranje, realizaciju budžeta i usklađivanje poslovanja svih potrošačkih jedinica sa propisima koji regulišu budžetsko poslovanje u Crnoj Gori u svim materijalno značajnim aspektima, shodno preporukama DRI;
- Unaprijediti planiranja gotovine na kvartalnom i godišnjem nivou, kao i neophodnih mjesečnih zaštitnih rezervi gotovine. Sa ciljem poboljšanja transparentnosti i smanjenja cijene, kreirati preliminarni godišnji kalendar za emisiju državnih zapisa. Smanjiti iznos neizmirenih obaveza na lokalnom nivou, uključujući i privredne subjekte na lokalnom nivou;
- Razmotriti pripremu novog paketa ekonomske pomoći vodeći računa o potrebama realnog sektora, sa jedne strane i realnim mogućnostima, sa druge strane. Dodatno, imajući u vidu teške mjere programa fiskalne konsolidacije, treba formirati i paket socijalne podrške za one koji će biti najviše ugroženi;
- U Ministarstvu finansija kreirati detaljnu bazu podataka svih kompanija koje imaju vlasnički kapital države i implementirati OECD-ove principe korporativnog upravljanja u ovim kompanijama i pojačati njihov finansijski nadzor;
- Obezbijediti finansijsku održivost penzionog sistema sprovođenjem rigoroznih mjera kontrole uplate doprinosa za PIO, naročito kada su u pitanju neizmirene obaveze;
- Sprovesti reformu javne uprave, u cilju njene optimizacije. Kreirati novu srednjoročnu strategiju i plan optimizacije, koji će sadržati konkretne mjere i na osnovu kojeg će se napraviti Akcioni plan, koji će se sprovoditi efikasno i bez odlaganja. Pored optimizacije zaposlenih, reformom obuhvatiti i druge ključne elemente, kao što su: planiranje ljudskih resursa, povećanje efikasnosti i produktivnosti, otpremnine, tranzicija zaposlenih u privatni sektor, integracija podataka³, saradnja na svim nivoima upravljanja, a sve u skladu sa međunarodnim iskustvom.

³ Sveobuhvatan pristup podacima na nivou zaposlenih zahtijeva spajanje baza podataka o platama i zaposlenima i proširenjem obuhvata više zaposlenih. Kombinovanje baze podataka o zaposlenima i platnim spiskovima sa strožim revizijama pomoglo bi u identifikovanju radnika "duhova".

2. PREPORUKE U OBLASTI REALNOG SEKTORA

Sektor privrede u Crnoj Gori karakteriše visoko učešće mikro, malog i srednjeg biznisa koji je još u fazi rasta i razvoja ka snažnijim i produktivnijim kapacitetima. Podsticanje privredne aktivnosti i unapređenje postojeće produktivnosti ključni su elementi ekonomske politike u stvaranju nove vrijednosti, smanjenju tereta postojećih dugova, povećanju likvidnosti sistema i oslobađanju potencijala rasta.

2.1. Turizam

Sektor turizma je jedan od prioritetnih sektora u razvoju Crne Gore i jedan od ključnih generatora rasta i zaposlenosti, imajući u vidu povezanost turizma sa brojnim drugim sektorima. Sa druge strane, turizam je jedan od sektora koji je najteže pogođen pandemijom. S tim u vezi, potrebno je sprovesti strukturne reforme koje će omogućiti održivi, klimatski prihvatljiv turizam, ali i više otporan na eksterne šokove. Kao ključne mjere mogu se navesti:

- Sa ciljem promocije Crne Gore kao cjelogodišnje turističke destinacije, uz pomoć inovativne tehnologije kreirati informativna aplikativna rješenja za posjetioce i brošure za putovanja u virtuelnoj stvarnosti, a u skladu sa Strategijom pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024.
- Orijentisati promotivnu kampanju ka promociji aktivnosti na otvorenom, posebno u slučaju nastavka pandemije COVID-19;
- U cilju oporavka sektora vratiti povjerenje putnika uz primjenu novih zdravstvenih protokola koji će, u saradnji sa ugostiteljima i turoperatorima, obezbijediti sigurna putovanja, a ograničenja putovanja svesti na minimum;
- Uskladiti oporavak sektora sa ekološkim ciljevima, a naročito rješavanjem problema komunalnog i plastičnog otpada, razvoja niskokarbonskog turizma, i devastacije zelenih zona i nacionalnih parkova;
- Podsticati pristup međunarodnim fondovima, poput Globalnog fonda za životnu sredinu (GEF) i Zelenog klimatskog fonda (GCF), kao i zelene i *greenfield* investicije. Takođe, istražiti i mogućnosti modela javno-privatnog partnerstva u ovoj oblasti;
- Unaprijediti razvoj ruralnog turizma uz bolje upravljanje sredstvima iz EU finansijske podrške (IPA i IPARD), kao i daljom realizacijom podsticajnih programa za izgradnju novih hotelskih kapaciteta na sjeveru zemlje (program ekonomskog državljanstva);
- Razvijati sektore povezane sa turizmom kako bi se smanjila uvozna zavisnost (prehrambenu industriju, poljoprivredu, sektor biznis usluga, građevinarstvo, transportnu infrastrukturu) i identifikovati potencijalne sinergije u cilju efikasnijeg iskorišćavanja sredstava;

2.2. Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo

Poljoprivreda predstavlja značajan, nedovoljno iskorišćen potencijal. Njenim daljim razvojem omogućio bi se rast proizvodnje, povećanje zaposlenosti, smanjenje deficita tekućeg računa platnog bilansa, ali i diverzifikacija ekonomije koja bi smanjila visok stepen ranjivosti crnogorske ekonomije. Naročito je značajno planski razvijati poljoprivredu, na svim plodnim

teritorijama jer bi se time u većoj mjeri aktivirali potencijali i uticalo na smanjivanje regionalnih razlika i migracija stanovništva. Takođe, potrebno je pažnju usmjeriti i u razvoj šumarstva i ribarstva, naročito u kontekstu razvoja malog i srednjeg biznisa. Za jačanje ovih sektora predlaže se sljedeće:

- Obezbijediti adekvatan nivo subvencija kako bi naši poljoprivrednici bili konkurentni, naročito imajući u vidu da je poljoprivreda jedini izvozni sektor kojem je, prema pravilima Svjetske trgovinske organizacije, dozvoljeno subvencionisanje;
- Promovisati povećanje obradivih površina i ukрупnjavanje segmentiranih poljoprivrednih parcela;
- Podsticati interesovanje mladih za školovanje iz oblasti šumarstva, kroz stipendije, imajući u vidu obrazovnu i starosnu strukturu postojećeg kadra, odnosno nedostatak šumarskih inženjera na tržištu rada;
- Povećati aktivnosti na suzbijanju zagađivanja i degradacije ribolovnih (i ostalih) područja nastalih ispuštanjem otpadnih voda, podsticanjem privrednih subjekata na investiranje u izgradnju postrojenja i uređaja za prečišćavanje industrijskih otpadnih voda, kroz međunarodne programe podrške, u cilju zaštite ribljeg fonda i održivog korišćenja ribljih resursa;

2.3. Energetika

Energetski sektor ima visok potencijal rasta, važnu razvojnu ulogu u privredi i značajno doprinosi povećanju opšte konkurentnosti privrede. U cilju daljeg jačanja ovog sektora predlaže se sljedeće:

- Uz poštovanje najviših ekoloških standarda, nastaviti sa valorizacijom proizvodnje energije iz obnovljivih izvora i razvijati hibridne energetske sisteme;
- Ograničiti izdavanje koncesija na mini-hidrocentrale, vodeći računa da se izbjegavaju koncesije kojima se nanosi potencijalna ekološka šteta, a daje mali doprinos ukupnoj proizvodnji električne energije;
- Promovisati povećanje energetske efikasnosti, kako u industriji, tako i u građevinarstvu, turizmu, domaćinstvima i svim poslovnim prostorima;
- Pospješiti ispitivanja i ulaganja u pametne energetske mreže i pametne objekte (kuće, zgrade, objekte za obavljanje djelatnosti državnih institucija, hotele i sl.)

2.4. Prerađivačka industrija

Tekuća kriza je pokazala značaj diverzifikovanosti proizvodne strukture. U prethodnim decenijama, Crna Gora je ostala bez velikog broja industrijskih grana, odnosno preduzeća dominantno iz sektora prerađivačke industrije. Jasno je da obnova većine nije realna, imajući u vidu nedostatak domaće akumulacije za tako nešto, kao i odsustvo interesovanja stranih partnera da razvijaju velika industrijska preduzeća u zemljama sa malim domaćim tržištem. To svakako ne znači da Crna Gora treba da odustane od razvoja industrije, već je potrebno donijeti strategiju reindustrijalizacije u kojoj bi se realno sagledale industrijske grane koje bi se mogle razvijati (poput prehrambene industrije), kao i modaliteti podrške njihovom razvoju.

Supstitucija uvoza i domaća tražnja otvaraju mogućnost za razvoj određenih grana prerađivačke industrije u Crnoj Gori. Kao ostale mjere u cilju jačanja ovog sektora predlažu se:

- Promovisanje značaja upravljanja otpadnim materijalima i recikliranja u prerađivačkoj industriji, kao i reciklaže industrijskog otpada, čime bi se stvorile nove vrijednosti u oblasti prerade otpada, uz očuvanje životne sredine;
- Podsticanje investicija u modernizaciju prerađivačke industrije u cilju povećanja konkurentnosti primjenom novih tehnologija, inovacija i ulaganja u istraživanje i razvoj, kao i kroz povezivanje privrednih subjekata iz ove oblasti sa naučno-istraživačkim ustanovama i kroz formiranje regionalnih i domaćih klastera;
- Razmotriti pokretanje novih pogona za proizvodnju mašina i opreme potrebnih za funkcionisanje građevinarstva i smanjenja visoke uvozne zavisnosti ovog sektora;
- Podsticati proizvodnju proizvoda višeg stepena obrade (na primjer, aluminijumskih proizvoda), jer se na taj način ostvaruje veća dodatna vrijednost i veći izvozni prihodi.

2.5. Informacione tehnologije

Tekuća pandemija je ukazala na važnost procesa digitalizacije mnogih privrednih djelatnosti. Informacione tehnologije sa sobom nose značajan neiskorišćeni potencijal. U cilju jačanja aktivnosti u ovoj oblasti, predlažu se sljedeće mjere:

- Korišćenje potencijala naučno-tehnoloških parkova (NTP) za adekvatno stimulisanje inovacija i razvoj tehnologija kroz umrežavanje naučno-akademske zajednice sa privrednicima. NTP treba iskoristi i kao platformu za stvaranje visoko-tehnoloških kompanija;
- U skladu sa Strategijom pametne specijalizacije Crne Gore 2019–2024, potrebno je ulaganje u obrazovanje i usavršavanje radne snage kao ključnog faktora za razvoj inovacija i novih tehnologija, ali i primjenu postojećih tehnoloških potencijala;
- U što je moguće većoj mjeri, stimulisati prelazak na e-administraciju;
- Podsticati razvoj programera radi kreiranja izvoznog sektora IT usluga.

3. PREPORUKE U OBLASTI STATISTIKE

Oblast statistike je vrlo značajna, jer od ispravnih i pravovremenih statističkih podataka, u velikoj mjeri, zavisi i kvalitet formuliranih mjera ekonomske politike. Stoga je od velikog značaja da se, ni tokom pandemije, ne zaustavi dalji razvoj statističkog sistema. U cilju postizanja potpune harmonizacije zvanične statistike sa pravnom tekovinom EU, predlaže se sljedeće:

- Nastaviti aktivnosti na uvođenju ESA2010 metodologije u sistem zvanične statistike, naročito nastaviti napore da se metodologija implementira u statistici državnih finansija;
- Poštujući međunarodnu praksu, odrediti nadležnu instituciju za implementaciju statistike državnih finansija i procedura prekomjernog deficita i duga (EDP);
- U smislu implementacije ESA2010 metodologije u statistički sistem Crne Gore, jačati međuinstitucionalnu saradnju, definisanu Memorandumom o saradnji institucija proizvođača zvaničnih statistika: Ministarstva finansija, Uprave za statistiku Crne Gore i Centralne banke Crne Gore, kao i razmotriti potrebu redefinisiranja Memoranduma;
- Ojačati kadrovske kapacitete proizvođača zvanične statistike, kako putem dodatnog usavršavanja postojećih kadrova, tako i zapošljavanjem novih radnika, specijalizovanih za oblast proizvodnje statistike.

4. PREPORUKE U OSTALIM OBLASTIMA OD ZNAČAJA ZA OSTVARENJE EKONOMSKE POLITIKE

- Obezbijediti poboljšanje pravnog okvira za rješavanje neizmirenih/ nekvalitetnih dugova van okvira nadležnosti Centralne banke;
- Podsticati strane direktne investicije. Posebnu pažnju posvetiti ulaganjima u proizvode veće finalne proizvodnje kako bi se ostvarile koristi od transfera znanja (*know how*), konkurentnosti i promjene modela rasta;
- Pripremiti specijalan program funkcionisanja ekonomije u uslovima neizvjesnosti poslovanja pod uticajem pandemije, sa što manje ograničenja za poslovanje do mjere kojom se neće ugroziti javno i individualno zdravlje (naučiti kako živjeti sa koronom). Akcenat ne treba da bude na zatvaranju djelatnosti već na promociji protokola bezbjednog poslovanja, uz provjeru i sankcionisanje nepoštovanja istog;
- Podsticati rad na daljinu/od kuće kada god procesi rada to dozvoljavaju;
- Kreirati garantni fond za podršku mikro, malim, srednjim preduzećima i preduzetnicima;
- Dati snažnu podršku mikro, malom i srednjem biznisu, kao i ženama preduzetnicima, mladim preduzetnicima i ranjivim grupama;
- Intenzivirati sve aktivnosti pristupanja EU koje su bile u zastoju zbog pandemije;
- Potrebno je sprovesti efikasniju pripremu projekata za korišćenje sredstava i grantova EU, naročito kada su u pitanju infrastrukturni projekti, imajući u vidu ograničene mogućnosti finansiranja iz domaćih izvora;

- Ratifikovati dodatni CEFTA Protokol 6 u oblasti trgovine uslugama (*CEFTA Additional Protocol 6 on trade in services*);
- Revidirati obuhvat korisnika socijalnih primanja, kako bi se obezbijedila socijalna zaštita najugroženijima;
- Razmotriti mogućnost vraćanja radne nedjelje, jer bi se time mogla povećati zaposlenost, poreska osnovica, a indirektno uticati i na izvoz. Istovremeno je potrebno osnažiti kontrolu poštovanja zakonskih prava radnika;
- Obezbijediti održivo finansiranje zdravstvenog sistema, da bi se ojačao zdravstveni sektor, kako tokom aktuelne pandemije, tako i nakon njenog završetka. Unapređivati materijalni položaj zaposlenih u zdravstvu, a naročito razmotriti mogućnost posebnog finansijskog stimulisanja deficitarnog i preopterećenog medicinskog kadra i osoblja, radi smanjenja odliva kadra;
- Imajući u vidu brojne strukturne neravnoteže koje postoje u crnogorskoj ekonomiji, kao i činjenicu da je empirijski dokazano da su uspješni programi fiskalne konsolidacije bili dio širih strukturnih reformi, razmotriti mogućnost kreiranja nacionalnog komiteta za strukturne reforme;
- Uključiti predstavnike privatnog sektora u pripremu Analize efekata propisa (*Regulatory Impact Assessment*), kako bi se dobile konkretne analize i ocjene uticaja na poboljšanje poslovnog ambijenta;
- Unaprijediti CRPS brisanjem svih neaktivnih preduzeća, kako bi se dobila realna slika o stanju nelikvidnosti. Takođe, povećati efikasnost rada CRPS-a u dijelu administrativnih procedura, u cilju poštovanja rokova prilikom obrade zahtjeva i provjere sektora poslovanja u skladu sa međunarodnim standardima klasifikacije;
- Pooštriti kaznenu politiku za privredna društva – povratnike u kaznenim djelima (naročito za ona u neformalnoj ekonomiji);